

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

تلمیحات و تمثیلات و اعلام در دیوان فرصت شیرازی

فرزانه دادخواه تهرانی

استاد راهنما:

دکتر سید مهدی خیراندیش

استاد مشاور:

دکتر فرح نیازکار

شهریور ۱۳۹۱

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

مرکز شیراز

پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

تلمیحات و تمثیلات و اعلام در دیوان فرصت شیرازی

فرزانه دادخواه تهرانی

استاد راهنما:

دکتر سید مهدی خیراندیش

استاد مشاور:

دکتر فرح نیازکار

شهریور ۱۳۹۱

تاریخ : ۹۱۷۰۶۳۰
شماره : ۰۵/۱.۴.۲۲.۲
پیوست :

دانشگاه پیام نور استان فارس
باسم تعالی

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

صور تجلسه دفاع از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

جلسه دفاع از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد خانم فرزانه دادخواه تهرانی دانشجوی رشته زبان و ادبیات فارسی به شماره دانشجویی ۸۷۰۰۰۴۸۴۹ با عنوان:

" تلمیحات و نمثیلات و اعلام در دیوان فرصت شیرازی "

با حضور هیات داوران در روز پنجشنبه مورخ ۱۳۹۱/۰۶/۳۰ ساعت ۹ در محل ساختمان اندیشه دانشگاه پیام نور شیراز برگزار شد و هیات داوران پس از بررسی، پایان نامه مذکور را شایسته نمره به عدد ۱۹/۲۵ به حروف لری با درجه عالی تشخیص داد.

ردیف	نام و نام خانوادگی	هیات داوران	مرتبہ دانشگاهی	دانشگاه	امضاء
۱	دکتر سید مهدی خیراندیش	راهنما	استادیار	پیام نور شیراز	
۲	دکتر فرح نیازکار	مشاور	استادیار	آزاد اسلامی مرودشت	
۳	دکتر جلیل نظری	داور	دانشیار	شیراز	
۴	دکتر لیلا امینی لاری	نماینده تحصیلات تکمیلی	استادیار	پیام نور شیراز	

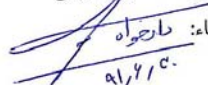

شیراز - شهرک گلستان، بلوار دехدا
قبل از نمایشگاه بین المللی
تلفن : ۰۷۱۱-۶۲۲۲۲۴۰-۳
دورنگار : ۰۷۱۱-۶۲۲۲۲۴۹
صندوق پستی : ۱۳۶۸- ۷۱۹۵۵
www.spnu.ac.ir
Email : admin@spnu.ac.ir

اینجانب فرزانه دادخواه تهرانی دانشجوی ورودی سال ۱۳۸۷ مقطع کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی گواهی می‌نمایم چنانچه در پایان نامه خود از فکر، ایده و نوشته دیگری بهره گرفته‌ام با نقل قول مستقیم یا غیر مستقیم منبع و ماخذ آن را نیز در جای مناسب ذکر کرده‌ام. بدیهی است مسئولیت تمامی مطالبی که نقل قول دیگران نباشد بر عهده خویش می‌دانم و جوابگوی آن خواهم بود.

دانشجو تأیید می‌نماید که مطالب مندرج در این پایان نامه نتیجه تحقیقات خودش می‌باشد و در صورت استفاده از نتایج دیگران مرجع آن را ذکر نموده است.

نام و نام خانوادگی دانشجو: فرزانه دادخواه تهرانی

تاریخ و امضاء: دادخواه
۹۱/۶/۱۴۰۰

اینجانب فرزانه دادخواه تهرانی دانشجوی ورودی سال ۱۳۸۷ مقطع کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی گواهی می‌نمایم چنانچه بر اساس مطالب پایان نامه خود اقدام به انتشار مقاله، کتاب، و... نمایم ضمن مطلع نمودن استاد راهنما، با نظر ایشان نسبت به نشر مقاله، کتاب، و... و به صورت مشترک و با ذکر نام استاد راهنما مبادرت نمایم.

نام و نام خانوادگی دانشجو: فرزانه دادخواه تهرانی

تاریخ و امضاء: دادخواه
۹۱/۶/۱۴۰۰

کلیه حقوق مادی مترتب از نتایج مطالعات، آزمایشات و نوآوری ناشی از تحقیق موضوع این پایان-نامه متعلق به دانشگاه پیام نور می‌باشد.

شهریور ۱۳۹۱

تقدیم:

تقدیم به همسر عزیز و دو نوگل زندگی که سختی ها و مرارت های بسیاری را حین تهیه و تدوین این پژوهش تحمل کردند و تقدیم به مادر مهربان و برادر عزیزم و تمام کسانی که دوستشان دارم.

سپاس گزاری:

سپاس بی پایان و ستایش بی کران بر پاک یزدانی که از دست توانایی در نخستین روز بی اندیشه گیتی را پدیدار نمود و به خانه ی نیرو و چهره ی جهانیان را نگارش فرمود و آخشيجان مردمان را به جان انباز داشت و در جان ایشان دانش گذاشت که آن بی انباز را بندگی آرند و پژوهش کنند (فرصت، ۱۳۵۴: ۲)

و سپاس او را که دیدگانم بگشود تا در پهنه ی علم و ادب پارسی گام بگذارم و سپاس لطف بی کران او را که درهای فرهنگ و ادب کهن پارسی را بر این حقیر گشود تا با پژوهش در این راه، گامی هر چند کوچک در جهت شناساندن یکی از بزرگان اهل قلم این مرز و بوم بردارم و سپاس او را که در این عرصه دست های توانای استاد فرهیخته و عالمم جناب آقای دکتر خیر اندیش را به یاریم فرستاد تا با دیدگاه عالمانه و ژرف اندیشانه خود، چراغی فراسوی اندیشه ام بیفروزد و راه را بر من هموار سازد و همچنین از راهنمایی های سرکار خانم دکتر نیازکار مرا بهره مند ساخت. در پایان امید است که خوانندگان و ادب دوستان بر زلات و خطای قلمم خرده نگیرند و با دیده ی مرحمت از لغزش کلامم بگذرند.

چکیده:

فرصت شیرازی با بهره جستن از علم و تجربه ی سالیان عمر خود دبستان الفرصه را خلق کرده و در خلق اثری ارزنده و ماندگار از تلمیح و تمثیل به عنوان ابزاری کلیدی استفاده برده است، هر چند از نظر کمیت میزان تمثیل در دیوان وی نسبت به تلمیح در سطح بسیار پایین تری قرار دارد اما وی هنرمندانه و به خوبی از تمثیلات در اشعارش استفاده کرده است.

در پایان نامه موجود پس از تعریف و تشریح این دو آرایه ادبی به تلمیحات و تمثیلات دیوان فرصت پرداخته شده و با توجه به آن که تلمیح شامل آیات و احادیث، اساطیر، داستان ها و رویدادهای تاریخی، فرهنگ و باورها و عقاید، نجوم و طب و ضرب المثل ها است، ابیات دارای تلمیح تقسیم بندی و به تفصیل توضیح داده شده و سپس تمثیلات موجود در دیوان بررسی شده اند در بخش پایانی نیز به شرح اعلام جغرافیایی و شخصیت ها پرداخته شده است.

کلید واژه ها: فرصت شیرازی، تلمیح، تمثیل، اعلام

فهرست مطالب

عنوان: صفحه

فصل اول: کلیات.....	۱
۱-۱- مقدمه	۲
۲-۱- پیشینه تحقیق	۳
۳-۱- ضرورت انجام تحقیق	۳
۴-۱- روش تحقیق	۳
۵-۱- اهداف تحقیق	۴
فصل دوم: شرح احوال و آثار فرصت شیرازی.....	۵
۱-۲- زندگی نامه.....	۶
۲-۲- آثار فرصت شیرازی.....	۹
۱-۲-۲- آثار عجم.....	۹
۲-۲-۲- بحور الالحان.....	۱۰
۳-۲-۲- رساله ی شطرنجیه.....	۱۱
۴-۲-۲- کتاب اشکال المیزان.....	۱۱
۵-۲-۲- دریای کبیر.....	۱۱
۶-۲-۲- مقالات علمی و سیاسی.....	۱۱
۷-۲-۲- رساله یی در گرامر خط میخی.....	۱۱
۸-۲-۲- منشآت نثر.....	۱۲
۹-۲-۲- دبستان الفرصه.....	۱۲
۱۰-۲-۲- مثنوی هجرنامه.....	۱۲
۳-۲- جایگاه شعر فرصت در شعر بازگشت و مشروطه.....	۱۳
فصل سوم : تلمیح و تمثیل.....	۱۹
۱-۳- تلمیح.....	۲۰
۱-۱-۳- تشبیه تلمیحی.....	۲۱

۲۱	..... ۳-۱-۲- استعاره تلمیحی
۲۱	..... ۳-۱-۳- اسطوره و تلمیح
۲۲	..... ۳-۱-۴- انواع تلمیحات
۲۳	..... ۳-۱-۵- ساخت تلمیح
۲۵	..... ۳-۱-۶- دلایل استفاده شاعران از تلمیح
۲۵	..... ۳-۱-۷- تسامح در تلمیح
۲۶	..... ۳-۲- تمثیل
۲۶	..... ۳-۲-۱- تمثیل در ادبیات دینی
۲۶	..... ۳-۲-۲- تمثیل در علم بیان
۳۰	..... ۳-۲-۳- انواع تمثیل
۳۰	..... ۳-۲-۳-۱- انواع تمثیل از لحاظ محتوا
۳۰	..... ۳-۲-۳-۲-۱- تمثیل اخلاقی
۳۰	..... ۳-۲-۳-۲-۲- تمثیل سیاسی و اخلاقی
۳۰	..... ۳-۲-۳-۲-۳- تمثیل اندیشه
۳۰	..... ۳-۲-۳-۲-۴- تمثیل رمزی
۳۱	..... ۳-۲-۳-۲-۵- تمثیل رویا
۳۱	..... ۳-۲-۳-۲-۲- اقسام تمثیل از لحاظ صورت
۳۲	..... ۳-۲-۳-۲-۱- حکایت حیوانی
۳۲	..... ۳-۲-۳-۲-۲- حکایت انسانی
۳۲	..... ۳-۲-۳-۲-۳- مثل
۳۳	..... ۳-۲-۳-۲-۴- اسلوب معادله
۳۳	..... ۳-۲-۳-۲-۵- مثالک
۳۳	..... ۳-۲-۴- تفاوت پارابل و آگزمپلوم
۳۴	..... ۳-۲-۵- ارسال المثل و ارسال المثلین
۳۴	..... ۳-۲-۶- فرق تمثیل و استعاره
۳۵	..... ۳-۲-۷- فرق تمثیل و نماد
۳۶	..... ۳-۲-۸- کارکرد تمثیل

فصل چهارم: تلمیحات و تمثیلات در دیوان فرصت شیرازی.....	۳۷
۱-۱-۴- تلمیحات مربوط به داستان های عاشقانه.....	۳۸
۲-۱-۴- تلمیحات مربوط به آیات قرآنی و احادیث.....	۴۳
۳-۱-۴- تلمیحات مربوط به قصص قرآنی.....	۴۸
۴-۱-۴- تلمیحات مربوط به اساطیر.....	۹۵
۵-۱-۴- تلمیحات مربوط به پادشاهان و شخصیت ها.....	۱۱۵
۶-۱-۴- تلمیحات مربوط به عقاید و آداب و رسوم و سنت ها.....	۱۲۹
۷-۱-۴- تلمیحات مربوط به موسیقی.....	۱۴۰
۸-۱-۴- تلمیحات مربوط به علم نجوم.....	۱۴۳
۹-۱-۴- تلمیحات مربوط به بازی ها.....	۱۶۳
۱۰-۱-۴- تلمیحات مربوط به ضرب المثل.....	۱۶۷
۲-۴- تمثیلات دیوان فرصت شیرازی.....	۱۹۸

فصل پنجم: اعلام در دیوان فرصت شیرازی.....	۲۰۶
۵- اعلام دیوان فرصت شیرازی.....	۲۰۷
۱-۵- اعلام جغرافیایی.....	۲۰۷
۲-۵- اعلام شخصیت ها.....	۲۲۷

فصل ششم: نمودارها و نتیجه گیری.....	۲۹۰
۱-۶- نمودارهای آماری.....	۲۹۱
۲-۶- نتیجه گیری.....	۲۹۵

فهرست منابع و مآخذ.....	۲۹۷
چکیده انگلیسی.....	۳۰۵

فصل اول

کلیات

۱- کلیات

۱-۱- مقدمه:

تلمیح از جمله آرایه های ادبی است که پشتوانه ی عظیمی از فرهنگ و هنر و تاریخ و دانش را در خود جای داده است و بهره گرفتن از آن نشانی از وسعت و غنا و تسلط شاعر بر اثر خلق شده از اوست و تمثیل گامی است که در آن گوینده زبان در جهت توانگری و غنای کلام خود بر می دارد و در راه ادای مقصود معقولات را در هیأت و لباس و پوشش محسوسات بیان می نماید و قدرت تأمل و تأنی خواننده را برمی انگیزد.

از جمله کسانی که با به کار بردن تلمیح و در جاهایی تمثیل به سروده و کلام خود ارزش و اعتبار بخشیده فرصت شیرازی است. او از شاعران قرن سیزدهم هجری است و از همان اوایل کودکی از محضر علم و دانش استادان بزرگی چون شیخ مفید بهره جسته است. وی شاعریست که در پس کلامش کوله باری از تجربه و دانش سالیان پر ارزش عمرش نهفته و هنرمندیست که علم و هنر را با تجربه درآمیخته و در خلق «دبستان الفرصه» از تمام صنایع ادبی به خصوص تلمیح بهره گرفته است. شاید در نگاه اول این تصور به وجود آید که زنجیره ی کلام وی بر اساس ترکیب و شیوه ی تلفیقی قدما و پیرو شعر بازگشت است و سخن وی همان سخن شاعران گذشته چون حافظ و سعدی و... است و حتی شاید با این تفاوت که شعر آنان بسیار معتبرتر و مشهورتر بوده ولیکن آن چه در این جا شایان ذکر است و به سخن او اعتبار و تمایز می بخشد، علم و تجربه ی اوست که با کلامش درآمیخته و با بررسی دیگر آثار وی می توان صحنه یی بر این مدعا گذاشت. در مورد اعلام دیوان وی باید گفت که بررسی آن منجر به شناخت شخصیت های دوره قاجار و دیگر شخصیت- های مهم و اماکن مختلف می شود.

پایان نامه حاضر با عنوان «تلمیحات و تمثیلات و اعلام در دیوان فرصت شیرازی» در حقیقت پژوهشی در راستای آشنایی ادب دوستان با فرصت شیرازی و تلمیح و تمثیل و اعلام دیوان اوست. در این پایان نامه این نکات مورد توجه قرار گرفته است:

در ابتدا ابیات آورده شده و سپس آدرس آن ها به صورت (دیوان: صفحه) در زیر آن ها ذکر شده است و در بیت های متوالی آدرس بیت های دوم به بعد به صورت (همان: صفحه) آمده و سپس در زیر بیت ها توضیح آنان داده شده است.

مطالب بخش تلمیحات و اعلام بر اساس حروف الفباست البته قسمت تلمیحات نجوم به دلیل پیوستگی مطالب و جهت درک بهتر آنان بر اساس حروف الفبا نیست.

در کنار بیت های تکراری علامت * زده شده است.

در بخش تلمیحات کنار شخصیت ها که اعلام محسوب می شوند علامت * زده شده و توضیح آن ها بیان شده و در بخش اعلامیه آن ها ارجاع داده شده است. بخشی از تلمیحات مربوط به آیات و احادیث به دلیل ارتباط مستقیم آن ها با پیامبران و امامان در بخش تلمیحات قصص قرآنی آمده و در کنار آن ها علامت * زده شده است.

۱-۲- پیشینه تحقیق:

فرصت شیرازی یکی از شاعران مشهور دوران قاجاریه است که جایگاه خاصی در میان شاعران دوران قاجاریه داشته است ولیکن دو پژوهش در مورد وی انجام گرفته که به شرح زیر است:

۱- مقاله ی فرصت الدوله ی شیرازی و داستان نمادین هجر نامه که به قلم منصور رستگار فسایی است.

۲- مقاله یی تحت عنوان کاربردهای تاریخی و جلوه های تاریخ محلی آثار عجم که توسط زهرا حامدی نوشته شده است.

۱-۳- ضرورت انجام تحقیق:

از آن جا که پژوهشی مستقل در مورد دیوان فرصت صورت نگرفته و تنها از آن در تذکره ها یاد شده است پس ضروری به نظر می رسد که پژوهشی در مورد دیوان وی انجام شود و از آن جا که با بررسی تلمیح و تمثیل و اعلام در یک دیوان می توان به بخشی از نمودهای هنری و شاعری و برخی موارد رایج اجتماعی زمان شاعر پی برد پس پژوهشی تحت عنوان تلمیحات و تمثیلات و اعلام در دیوان فرصت شیرازی انجام گرفت تا بخشی از ساختار هنری شعر وی به ادب دوستان معرفی گردد.

۱-۴- روش تحقیق:

روش انجام این پژوهش کتابخانه یی بوده است که در ابتدا کل مطالب مرتبط از منابع و مآخذ معتبر و مختلف گردآوری و فیش برداری شده و سپس کل دیوان فرصت مورد مطالعه قرار گرفته است و ابیاتی که دارای تلمیح و تمثیل و اعلام بوده فیش برداری شده و سپس با مراجعه به کتاب ها و فرهنگ نامه های مرتبط، اطلاعات کافی استخراج شده است.

۱-۵- اهداف تحقیق:

هدف از این پژوهش معرفی فرصت شیرازی و ویژگی های هنری شعر وی اعم از تلمیحات و تمثیلات و اعلام موجود در دیوان وی است. شاعری که توانسته در دوران حیات خود آثار ارزشمند و متنوعی در زمینه های مختلف از خود به جای بگذارد که این خود نشان دهنده ی جایگاه وی در ادبیات فارسی است و هم چنین توضیح و تشریح تلمیح و تمثیل و بسط آن در دیوان فرصت راهی برای درک بهتر شعروی می باشد. از اهداف دیگر این تحقیق شناساندن شخصیت های مهم قاجار به علاقه مندان تاریخ و ادبیات فارسی است.

فصل دوم

شرح احوال و آثار فرصت شیرازی

۲- شرح احوال و آثار فرصت شیرازی

۲-۱- زندگینامه:

میرزا محمد نصیر ملقب به فرصت الدوله و متخلص به فرصت و معروف به میرزا آقا، شاعر و نویسنده، در ماه رمضان ۱۲۷۱ هجری در یک خانواده ی ادب پرور در شهر شیراز پا به عرصه ی وجود گذاشت. پدرش میرزا جعفر متخلص به بهجت پسر میرزا کاظم ملقب به شرفا و او نیز فرزند حکیم عالی قدر میرزا نصیر جهرمی مشهور به اصفهانی بود. (رکن زاده آدمیت، ۱۳۴۰: ۹۴)

فرصت در دیباچه دیوان خود شرح حال خویش را بازگو نموده و در مورد استادان و علومی که نزد آنان فرا گرفته سخن گفته است.

فرصت قسمت عمدۀ تحصیلات خود را به مدت ده سال نزد حکیم معروف شیخ مفید متخلص به داور آموخت و از شاگردان برجسته و ممتاز محضر درس وی بود از جمله کتاب معالم در اصول حاشیه ملاعبده الله در منطق و همچنین مطول، شرایع، تفسیر جامی و شرح بیست باب ملامظفر و سبعه ی معلقه را همراه با شرح نزد شیخ مفید آموخت و استاد در مدح شاعر چنین سرود:

«فرصت آن شمع جمع اهل هنر   که ندارد قرین ز نوع بشر

فیلسوفان دهر را شاید   که ز فضل و هنر شود رهبر»

(فرصت، ۱۳۳۷: ۱۴)

فرصت شرح تصریف و نظام را نزد پدر آموخت و از مهندسی به نام «پال» که مسلط بر چهار زبان و صرف و نحو عربی و معانی و بیان بود، مسایلی از هندسه آموخت و از آنجایی که اسطرلاب نداشت وسیله یی مشابه آن را ساخت. وی زبان انگلیسی، فرانسوی و پهلوی را نیز آموخت و در ادبیات فارسی و عربی و فلسفه قدیم یونان و تا اندازه یی در فلسفه جدید اروپایی مهارت یافت. از دیگر استادان وی میرزا عبدالکریم ارسنجانی و میرزا عباس دارابی و میرزا ابوالحسن دستغیبی - باشند که نزد آنان کسب علم نمود. (همان: ۵۴-۳۷)

فرصت از نقاشان و موسیقی دانان و عارفان فارس بود و در تاریخ و جغرافیا نیز اطلاعات کافی داشت. (امداد، ۱۳۸۸: ۲۲۲)

وی از ۱۱ سالگی شروع به آموختن نقاشی و تصویرگری کرد و در این فن آن قدر پیشرفت کرد که تابلوهای نفیسی از خود به یادگار گذاشت از جمله تابلوی ناصرالدین شاه و مراد میرزا حسام السلطنه و در این زمینه شیخ مفید در تذکره مرآت الفصاحه آورده است که:

«فرصت در فن نقاشی کمال مهارت را دارد بلکه در بلاد مثل او نقاشی نیست و در این زمان ها کتابی مسمی به آثار عجم تألیف کرده که مشتمل بر ذکر ابنیه و اماکن قدیمیه اطراف شیراز و احوال بقاع و امکانه شیراز با تصویر بسیاری از این ها و آن را به خط خوبی به طبع رسانیده است.» (مفید داور، ۱۳۷۱: ۴۶۸)

و به قول شعاع الملک «در این حرفه‌تانی مانیبود و رفائیل ثانی.» (شعاع الملک، ۱۳۸۰: ۱۱)

فرصت به سفارش میرزا قاجار عکاس باشی به عکاسی پرداخت و این صنعت را نیز کامل آموخت و همچنین به مدت هشت ماه نزد حاجی تیمور خان به تحصیل علم پزشکی پرداخت و سپس نزد میرزا مهدی نقیب الممالک که در امر حکمت الهیه و طبیعیه مهارت داشت، قانونچه و شرح اسباب را آموخت البته پس از مدتی آموختن علم پزشکی را رها کرد. (فرصت، ۱۳۳۷: ۱۳۵)

فرصت همین که به جوانی رسید در صرف و نحو و منطق و حکمت و حساب و هیأت و هندسه و اسطرلاب مهارت کامل یافت. در مورد تخلصش باید گفت که شیخ مفید این تخلص را به وی داد و چنین سرود:

«فرصت آن نور چشم اهل و داد   که در نظم را ز مهر گشاد
 داور خسته خاطر افگار   که ورا بود در سخن استاد
 از ره صدق این دعا بنمود   که تو را جاودانه «فرصت» باد
 (امداد، ۱۳۸۸: ۲۲۴)

فرصت تمام عمر خود را مجرد زیست و مدت زیادی از عمر خود را به سیر و سفر در فارس و شهرهای ایران و عراق و بمبئی پرداخت و نتیجه‌ی مشاهدات خود را در کتاب های آثار عجم مقالات علم‌سیاسی و دریای کبیر آورد. وی پس از بازگشت از عراقو هند به شیراز همراه با شعاع السلطنه فرزند مظفرالدین شاه که در آن زمان در شیراز بود به تهران آمد و ندیم و معلم مخصوص وی گردید و پس از آن نزد شاه قرب و منزلتی خاص یافت و از جانب شاه لقب فرصه‌الدوله بهوی داده شد. (فرصت، ۱۳۳۷: مقدمه)

وی در سال ۱۳۰۳ هجری زمانیکه سی و دو سال داشت از حضور سید جمال الدین اسد آبادی بهره جست و از وی هیأت و مطالب دیگر آموخت. (همان: ۵۴)

وی در سال ۱۳۲۳ هجری به اصرار ملک منصور شعاع الدوله که در آن زمان حکمران فارس بود به سوی تهران رهسپار شد و پنج سال مشروطیت را در تهران به سر برد و حوادث مشروطه را از ابتدا دنبال کرد و تا پایان مشروطیت در تهران ماند. (همان: ۱۵۸-۱۵۰)

به گفته زرین قلم وی از طرفداران جدی مشروطه و حکومت قانون بوده است. (همان: مقدمه)

در اواخر ربیع الثانی سال ۱۳۲۶ هجری به پیشنهاد انجمن جنوب و حاجی مخبر السلطنه هدایت وزیر علوم و معارف، طی حکمی به سمت ریاست معارف فارس منسوب گردید و پس از آن به نقاط مختلف فارس سفر نمود و مدارس سیار ایلی را تأسیس نمود و همچنین در اواخر همان سال جعفرقلی خان سهام الدوله فرمانروای فارس پس از تأسیس اداره ی دادگستری در فارس وی را به عنوان رئیس آن جابرجزید و فرصت نخستین رئیس معارف و دادگستری فارس در اوایل مشروطیت بود. (امداد، ۱۳۸۸: ۲۲۵)

وی در سال ۱۳۳۱ هجری امتیاز نامه ی هفتگی فارس را گرفت و پس از نشر ۱۶ شماره آن را به آقا میرزا فضل الله بنان واگذار کرد. (رکن زاده آدمیت، ۱۳۴۰: ۹۴)

وی همچنین انجمنی ادبی را تشکیل داد که اعضای آن عبارت بودند از: آسوده، ایزدی، شعاع، شیفته، قدسی، فصیحی، مظفر، نوا، نثار، حسن و صادق از جمله شاگردان وی که از معلوماتش بهره مند شدند و فرصت به آنان تخلص اعطا کرد می-توان از رخصت، عیشی و عقاب نام برد. (امداد، ۱۳۸۸: ۲۲۲)

سرانجام فرصت در سال ۱۳۳۹ هجری یعنی در اول آبان ۱۲۹۹ شمسی در اثر بیماری معده و کلیه در منزل خود در شیراز چشم از جهان فرو بست. قبر او در ضلع شمالی آرامگاه حافظ در قبریکه یک سال قبل از فوت خود آماده کرده بود و شعر روی سنگ قبر را نیز خودبر آن حکاکی کرده بود، به خاک سپرده شد. (علی زرین قلم در ابتدای بحورالحان توضیح کاملی درباره ی آن نوشته است).

«ای جلوه ی جمال تو برتر زهر سنا عجز از ثنای ذات تو بهتر ز هر ثنا»

درباره ی تاریخ فوت فرصت، شعاع الملک دوست وی چنین سروده:

«فرصت الدوله، نصیر الدین فرصت رفت و شد از رحلتش علم و ادب گم

سال تاریخش شعاع الملک گفتا آه از فرصت نصیرالدین سیم ۱۳۳۹»

(فرصت، ۱۳۴۵: مقدمه)

فرصت در دوران عمر به نسبت دراز خود صاحب ثروت و مکتبی نبوده و تا پایان زندگی از تحصیل و تحقیق و تتبع و نگارش و تألیف غافل نمانده است. وی مردی وارسته و آزاد بوده و اگر هم گاهی به خدمت دولت و دیوانی در آمده است، وارستگی خود را حفظ کرده است. وی علاوه بر تسلط بر علوم مختلف زبان انگلیسی و فرانسوی را فرا گرفته و در خطوط پهلوی و آریایی تجارب بسیار داشته و ادیب و نویسنده و محقق محسوب می شده و در رشته های مختلف صاحب تألیفات و تصنیفاتی است. وی مورخ، وقایع نگار و مسلط به علم شیمی و خواص نباتات و گیاهان بوده و در

امر نقاشیو صورتگری مهارت داشته و حتی رشته ی میناکاری و رنگ آمیزی چینی را هم آموخته است و همچنین به علم نجوم پرداخته و در مورد علم موسیقی و پزشکی هم آگاهی های لازم را داشته و در حقیقت شاعری کمترین هنروی محسوب می شده است.

وی مردی ساده و بی تکلف بوده و به مادیات اهمیتی نمی داده و معاصران و شاگردانش همگی بر این اعتقاد بوده اند که وی هر چه درآمد داشته، صرف مخارج یتیمان و مستمندان می کرده و خود لباسی ساده می پوشیده است.

فرصت معلمی صمیمی و مهربان بوده و در اواخر عمر به کلی انزوا و مطالعه و تحقیق را پیشه ساخته و به قول خود وی اغلب اوقات در حالت جذب و شوق بوده است و در اجتماعات کم تر شرکت می کرده و بیش تر عمر خود را به سیر و سیاحت پرداخته است. (فرصت، ۱۳۳۷: مقدمه)
وی در مسلک سیاسی، آزادی خواه و طرفدار مشروطه ی ایران بوده و در مذهب با وجود سابقه تحصیلات مذهبی و عرفانی متعصب و خشک نبوده و با غیر مسلمانان نیز معاشرت را جایز می دانسته است. (رکن زاده آدمیت، ۱۳۴۰: ۹۵-۹۴)

۲-۲- آثار فرصت شیرازی:

۲-۲-۱- آثار عجم:

فرصت در سال ۱۳۰۷ هجری بنا به درخواست مانکجی صاحب به نقشه برداری و تهیه ی تصویرهایی از آثار باستانی، نقش های قدیمی و تعیین فاصله ی منطقه ها از یکدیگر به خصوص در فارس پرداخت. (فرصت، ۱۳۳۷: ۱۱۷)

ویزمانی که یادداشت ها را به تهران فرستاد بنا به دلایلی یادداشت ها از بین رفت به همین سبب پس از مدتی در سال ۱۳۱۰ هجری بنا به درخواست حسین قلی خان نظام السلطنه دوباره اقدام به مسافرت و نگارش در سطحی وسیع تر نمود. (فرصت، ۱۳۵۴: ۲)

چند ماهی پیش از این در بزم خود خواندی مرا دیدی آثار عجم را کان بود تألیف من
دفتری کردی طلب از بنده ی خود زان کتاب چون کنم آن را تمام و من تمام اندر شجن
(دیوان: ۳۰۱)

باید گفت که عنوان کتاب تا حدی معرف محتوای کتاب است. آثار عجم از دو بخش تشکیل شده است: